УДК 39(476-22)(091)+316.343:63-051(476)(091) **DOI 10.52928/2070-1608-2025-75-3-65-70**

САЦЫЯЛЬНА-ДЭМАГРАФІЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ ПАВАЕННАЙ ВЁСКІ

канд.гіст.навук, дац. А.В. СУМКО
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт імя Еўфрасінні Полацкай)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9940-0236

Разглядаецца сацыяльна-дэмаграфічная структура паваеннай беларускай вёскі. Асноўная ўвага надаецца аналізу змен у колькасці і складзе сельскага насельніцтва, занятасці, міграцыйных працэсах, а таксама ўзростава-гендарнай і сацыяльнай трансфармацыі вясковай супольнасці. У якасці крыніц выступілі як архіўныя дакументы, так і матэрыялы вуснай гісторыі.

Ключавыя словы: *пасляваенная вёска, вусная гісторыя, дэмаграфія, сацыяльная структура.*

Уводзіны. Асноўнай крыніцай па сацыяльным і дэмаграфічным паказчыках насельніцтва з'яўляюцца дакументы Цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення БССР. Інфармацыю пра сацыяльна-дэмаграфічны склад паваеннай вёскі ўтрымліваюць адначасовыя ўлікі сельскага насельніцтва, якія праводзіліся на падставе распараджэнняў СМ СССР і СМ БССР абласнымі статыстычнымі ўпраўленнямі. На 1 студзеня 1945 г. і 1 студзеня 1947 г. фіксавалі палавы і ўзроставы склад насельніцтва, а на 1 студзеня 1948 г. улік праводзіўся асобна для розных груп гаспадарак: калгаснікаў, рабочых і службоўцаў, аднаасобнікаў[1]. Выніковыя даныя складана верыфікаваць, бо першапачатковыя падлікі ажыццяўляліся без апытанняў насельніцтва – на падставе звестак сельсаветаў і іншых органаў улады, якія не заўсёды былі дакладнымі. Тым не менш, атрыманая інфармацыя дазваляе вызначыць тэндэнцыі сацыяльна-дэмаграфічнага становішча ў паваенны час. Варта падкрэсліць, што матэрыялы Цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення БССР дапаўняюць дакументы абласных і занальных архіваў Рэспублікі Беларусь, якія ўтрымліваюць рэгіянальныя справаздачы пра сацыяльна-дэмаграфічны склад вясковага насельніцтва. Менавіта гэтыя звесткі сталі асновай для фарміравання агульнарэспубліканскіх выніковых дакументаў.

Асноўная частка. Сельскае насельніцтва ў БССР з'яўлялася найбольш шматлікай сацыяльнай групай. На 1 студзеня 1941 г. яно складала 77% насельніцтва, на 1 студзеня 1945 г., пры наяўнасці катастафічных дэмаграфічных страт, складала абсалютную большасць (табліца). Суадносіны сацыяльных груп сельскага насельніцтва па абласцях Беларусі розніліся. Напрыклад, у студзені 1945 г. у Віцебскай вобласці было 427 278 сялян (гараджан 101 555), у лютым 1945 г. у Гродзенскай вобласці налічвалася 482 624 аднаасобніка (58 735 гаражан); у Полацкай вобласці сельскае насельніцтва складалася з калгаснікаў – 110 701, аднаасобнікаў – 151 911, іншых груп – 12 536; у Маладзечанскай калгаснікаў было 1 814 чалавек, аднаасобнікаў – 435 839, да іншых груп у межах сельскага насельніцтва адносілася 12 296 чалавек[2]. Дакументы аддзела статыстыкі сведчаць пра колькасныя змены кожны месяц, аднак суадносіны сацыяльных груп сельскага насельніцтва заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі да актывізацыі працэсаў калектывізацыі ў канцы 1940-х гг. заставаліся ўмоўна стабільнымі.

Табліца. – Колькасць насельніцтва БССР, тыс. чал.[3]

Вобласць	01.01.1945 г.		01.01.1946 г.	
	Сяляне	Гараджане	Сяляне	Гараджане
Баранавіцкая	496,6	83	499 899	72 468
Бабруйская	435,3	86,2	456 263	89 442
Брэсцкая	350, 0	54,7	361 182	62 702
Віцебская	433,8	113,3	456 566	143 810
Гродзенская	485,3	93,8	487 231	91 676
Гомельская	467,3	142,7	488 110	131 504
Мінская	491,5	215,3	494 998	243 850
Магілёўская	602,1	110,7	635 611	119 768
Маладзечанская	454, 7	41,6	446 704	32 119
Пінская	302,9	46,6	315 697	45 188
Палеская	316,6	46,2	322 996	50 411
Полацкая	364,7	29,9	386 637	41 130
Усяго па БССР	5200,8	1064,0	5 351 894	1 124 068

[1] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 30. Воп. 5. Спр. 1701.
[2] НАРБ. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 447. – Л. 10–19.
[3] НАРБ. – Ф. 30. Воп.1. Спр. 447. – Л. 1–2.

Адным з наступстваў Вялікай Айчыннай Вайны стала дэфармацыя сацыяльна-дэмаграфічнай структуры беларускай вёскі. Людскія ахвяры абумовілі наяўнасць дэмаграфічных ям. На пачатак 1950 г. вясковае насельніцтва налічвала трохі больш за 6 млн. чалавек супраць 7 млн. 121 тыс. чалавек у 1940 г. [1, с. 16]. Дакументы партыйнага справаводства сведчаць пра значнае скарачэнне долі працаздольнага насельніцтва ва ўсіх рэгіёнах БССР у пасляваенны перыяд. Лічбы па Полацкай вобласці фіксуюць, што насельніцтва вёсак значна зменшылася ва ўсходніх раёнах вобласці (найбольш пацярпелыя па рэспубліцы) – да 56,6% ад даваеннага ўзроўню, прычым колькасць працаздольных жанчын пераважала ў некалькі разоў (на 1 студзеня 1946 г. ва ўсходніх раёнах было 7179 працаздольных мужчын і 34 644 працаздольныя жанчыны[4]. Асобна падкрэслівалася, што падлік працаздольных адбываўся на падставе ўзросту і не ўлічваў інвалідаў ці жанчын з маленькімі дзецьмі, што аб'ектыўна яшчэ больш скарачала колькасць працоўных рук.

Пры такім становішчы паўстала праблема максімальнага ўцягнення ў сельскагаспадарчую вытворчасць насельніцтва, якое магло працаваць. Галоўнай працоўнай сілай у вёсцы сталі жанчыны і непаўналетнія члены вясковай грамады. Паказальным пра суадносіны мужчынскага і жаночага насельніцтва з'яўляецца фрагмент з успаміну рэспандэнта са спаленай вёскі "*Вёска – дамоў на 40. Чатыры мужчыны* (з іх адзін старык, два інваліды ВАВ – аўт.), *астальныя жанчыны і дзеці*" (Суражскі р-н)[5]. Паваенная дыспрапорцыя полаўзроставай структуры была характэрна не толькі для БССР, але і іншых рэспублік Савецкага Саюза. Напрыклад, Валянціна Жыромская ў сваім даследаванні, прысвечаным жыццёваму патэнцыялу пасляваенных пакаленняў у Расіі, падкрэслівала, што істотную дапамогу ва ўсіх сферах дзейнасці ў пасляваенны час аказвалі падлеткі, састарэлыя калгаснікі і інваліды. Так, у 1948–49 гг. непрацаздольныя і састарэлыя калгаснікі выпрацавалі каля 8%, а падлеткі прыкладна 4% агульнай колькасці працадзён у калгасах. Разам з тым, даследчыца адзначала, што ўдзельная вага гэтай катэгорыі ў агульных затратах з года ў год зніжалася. На думку аўтара, гэта было звязана з тым, што асноўная колькасць падлеткаў вярнулася ў школы, а працавалі падлеткі ў калгаснай вытворчасці пераважна падчас канікул [2, с. 34]. Што датычыць пасляваеннай працоўнай штодзённасці беларускай вёскі, то спалучэнне матэрыялаў вуснай гісторыі і архіўных дакументаў дазваляе ўбачыць адмысловы ракурс праблемы, звязаны з дакладным вызначэннем ступені ўцягнутасці дзяцей і падлеткаў у калгасную і сямейную вытворчасць.

Палявыя матэрыялы фіксуюць розніцу ў жыццёвых стратэгіях поўных і няпоўных сем'яў. Сям'я, дзе быў працаздольны мужчына дэманстравала большую эканамічную ўстойлівасць. У той жа час няпоўныя сем'і, дзе галоўным кармільцам была жанчына, вылучаліся большай адаптыўнасцю і разнастайнасцю жыццёвых стратэгій. Мужчыны, якія заставаліся без сямейнай падтрымкі, часта абмяжоўваліся мінімальным наборам дзеянняў для выжывання, што падкрэслівае значэнне гендарных роляў і сацыяльных сувязей у складаных умовах: "*16 лет наверна мне было. Нас бралі на лесаразработку, – куда толькі мяне не пасылалі, усюды, былі даже сваі забівалі на рэчке вот, как у Віцебск, – мы ж жылі ў Багушевскім районе, Сененскім районе. А вот эта, с намі быў мужчына, ён у вайну где-та асталіся сямья. Сваяго ужо не было, а, можа, у пана служыў?.. Не знаю. Значыць, у няго не было нічога. Нашы, як мы ужо жылі на месце, дак мы дзержалі парасёнка, тады ужо і карову нажылі, так мы бралі. А этаму чалавеку далі у калхозе жыта, рожь, ня меленная, не абработанная. Вот он, бывала, с намі работает на поле, на торфаразработках (торф капалі, брыкеты каб капалі і так складалі-складалі, складалі). Ну, ён сварыць эту рожь у катялочак і так есць. Ні хлеба, ні заправленная, нічога! Вот і так было*"[6].

У канцы 1940-х – пачатку 1950-х гг. завяршылася вяртанне мужчын з войска, з палону, рэпатрыяцыя мужчын і жанчын, сагнаных у Германію і іншыя краіны. Гэта выклікала ўсплеск заключэння шлюбаў, якія не адбыліся ў перыяд вайны, для ўзроставых катэгорый, якія ўступілі ў шлюбны ўзрост напярэдадні і ў гады вайны. Акрамя гэтага, заключаліся шлюбы паміж тымі, хто ўступіў у шлюбны ўзрост у другой палове 1940-х гг. Усплёск шлюбнасці на мяжы 1950-х гг. быў звязаны не толькі з традыцыйнымі патэрнамі, але і дэмаграфічнымі наступствамі вайны. Разам з тым, крыніцы сведчаць, што сельскае насельніцтва паступова мяняе дэмаграфічныя паводзіны, традыцыйныя яго формы паступова слабеюць. Пасляваенная дыспрапорцыя полаў у шлюбных узростах спрыяла павелічэнню пазашлюбнай нараджальнасці, росту колькасці маці-адзіночак і няпоўных сем'яў. Матэрыялы палявых экспедыцый утрымліваюць запісы пра тое, што мужчыны, з'ехаўшы на заробкі, на будоўлю ці іншыя месцы працы на доўгі тэрмін, уступалі паралельна ў новыя шлюбы. Аднак матэрыялы вуснай гісторыі сведчаць пра тое, што ў трывалым сялянскім асяроддзі традыцыйная сістэма каштоўнасцей стрымлівала распаўсюджанне пазашлюбных адносін і рэгламентавала выбар шлюбнай пары. Успаміны фіксуюць, што ў вясковай грамадзе не віталася ўзроставая разбежка, калі жанчына была старэйшая за мужчыну. У такіх выпадках грамадства ўжывала маральны ціск, перш за ўсё, на жанчыну, што звычайна рабіла немагчымым афіцыйнае афармленне такіх адносін.

[4] НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 46. Спр. 148. – Л. 50.

[5] Архіў Цэнтра вуснай гісторыі і палявых даследаванняў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Еўфрасінні Полацкай (Архіў ЦВГ ПДУ імя Еўфрасінні Полацкай). – Ф. 2. Воп. 6. Спр. 10.

[6] Архіў ЦВГ ПДУ імя Еўфрасінні Полацкай – Ф. 2. Воп. 2. Спр.26.

Асаблівую ўвагу заслугоўвае пасляваенная практыка фіктыўных раздзелаў сямей, якая стала своеасаблівай формай сацыяльна-эканамічнай адаптацыі. Калі для аднаасобнікаў гэта быў спосаб мінімізацыі падаткавага ціску і засцярога ад занясення да катэгорыі кулакоў, то калгаснікі выкарыстоўвалі гэтую схему для павелічэння зямельных надзелаў. Гэта фіксуюць як матэрыялы палявых экспедыцый, так і дакументы органаў дзяржаўнай улады і кіравання. Напрыклад, па выніках праверак разбазарвання грамадскай зямлі на карысць асабістых гаспадарак калгаснікаў былі выяўлены парушэнні, калі на паперы людзі былі разведзены, а на самой справе вялі сумесную гаспадарку і мелі прысядзібны ўчастак, разлічаны на двух самотных калгаснікаў[7].

У пасляваенны перыяд савецкая дзяржава, у мэтах кампенсацыі дэмаграфічных страт, імкнулася стымуляваць нараджальнасць шляхам укаранення комплекснай сістэмы сацыяльнай падтрымкі мацярынства і дзяцінства. У 1944 г. быў выдадзены спецыяльны Указ Прэзідыума ВС СССР “Аб павелічэнні дзяржаўнай дапамогі цяжарным жанчынам, шматдзетным і адзінокім маці, узмацненне аховы мацярынства і дзяцінства”, устанаўленні ганаровага звання “Маці-гераіня” і заснаванні ордэна “Мацярынская слава” і медалі [2, с. 81]. Дакументы органаў дзяржаўнай улады і кіравання ўтрымліваюць шмат інфармацыі пра выдзяленне дзяржаўнай дапамогі дадзеным катэгорыям жанчын. У пратаколах першых паваенных гадоў пытанне выдзялення фінансавай дапамогі разглядалася вельмі часта. Тыповым з’яўляецца наступнае: па рашэнню выканкама Мядельскага райсавета было выдзелена мнагадзетнай маці на сёмага дзіцёнка з моманту вызвалення ад нямецкай акупацыі да 5-гадовага ўзросту малога па 2 000 рублёў у год[8]. Дзяржаўная дапамога распаўсюджвалася і на тых, хто выхоўваў дзяцей без бацькі альбо ніколі не бралі шлюб. З моманту публікацыі Указа ВС СССР з ліпеня 1944 г. па студзень 1953 г. было выдадзена шматдзетным і тым, хто выхоўваў дзяцей без бацькі 1 223 736 000 руб. [3, с. 25]. Аналіз архіўных дакументаў дазваляе казаць пра тое, што паміж прыняццем рашэння і атрыманнем рэальных грошай праходзіў значны прамежак часу, а іншы раз сустракаліся і парушэнні ў гэтай сферы. Аднак, негледзячы на пэўныя праблемы, сістэма фінансавай падтрымкі жанчын сведчыла пра мэтанакіраваную сацыяльную палітыку ў сферы мацярынства і дзяцінства, якая разглядалася як прыярытэтны накірунак развіцця савецкай дзяржавы.

Дзяржаўнае рэгуляванне рэпрадуктыўнай сферы ў перыяд пасляваеннага аднаўлення ажыццяўлялася не толькі з дапамогай матэрыяльнай падтрымкі, але і праз нарматыўныя абмежаванні, якія, напрыклад, датычыліся рэгламентацыі медыцынскіх працэдур (абмежаванні на правядзенне абортаў). Гэта, з аднаго боку, аб’ектыўна прывяло да росту колькасці шматдзетных сем’яў, а з другога – актуалізавала запыт на альтэрнатыўныя формы медыцынскай дапамогі. У паваенныя гады павялічвалася колькасць нелегальных абортаў. Напрыклад, за першае паўгоддзе 1947 г. у бальніцы Віцебскай вобласці паступіла 601 жанчына з абортамі, якія былі пачаты па-за лячэбнымі ўстановамі[9]. Кошты за таемныя аборты былі розныя, у залежнасці ад кваліфікацыі таго, хто рабіў, і ад гаротнага стану той, якая звярталася. У дакументах народных судоў сустракаліся расцэнкі каля 400 рублёў за аборт (≈ 90% сярэднямесячнай зарплаты). Аднак існавалі варыяцыі аплаты. Напрыклад, народны суд Бешанковіцкага раёна асудзіў на 5 гадоў жанчыну, якая зрабіла крымінальны аборт з цяжкімі наступствамі. За яго яна атрымала 200 рублёў і пуд пшаніцы[10]. Часткай стратэгіі кампенсацыі дэмаграфічных страт можна разглядаць і падатак на «халасцякоў», які з’яўляўся адмысловым інструментам мадэлявання пажаданых сямейных структур.

Прыкметнай з’явай разглядаемага перыяду была міграцыя насельніцтва з вёскі. У першую чаргу, гэта датычылася моладзі. Напрыклад, дзяўчыны, якія зыходзілі прыглядаць за дзецьмі ў горад, мелі магчымасць выйсці замуж і не вяртацца ў вёску. Гэта прафесія мела вялікі попыт на рынку працы. Цэнтральнае статыстычнае упраўленне паведамляла, што перасяленне сельскага насельніцтва ў горад у паваенныя гады было распаўсюджанай з’явай. Напрыклад, 17 ліпеня 1946 г. загадчык абласнога статыстычнага ўпраўлення Віцебскай вобласці паведамляў, што колькасць сельскага насельніцтва зменшылася за кошт пераезду ў гарады і выезду ў іншыя вобласці, большасць – у Заходнюю Беларусь[11]. Гэта было характэрна не толькі для азначанай вобласці, але і для ўсёй рэспублікі. Значныя маштабы працоўная міграцыя набывала ў тых рэгіёнах, што найбольш пацярпелі за гады Вялікай Айчыннай Вайны. Напрыклад, з Гомельскай вобласці пераязджалі ў Брэсцкую: “приехала сюда, так как здесь будет прожить легче, поскольку здесь не так разбито”[12]. Найбольш запатрабаваным накірункам для міграцыі ў паваенныя гады былі раёны Заходняй Беларусі, а таксама Ленінградская і Калінінградская вобласці. Асабліва выязджалі з Гомельскай, Палескай, Полацкай абласцей. Так, на працягу 1945–1946 гг. з Гомельскай вобласці ў азначаныя ввышэй мясцовасці з’ехала 5309 чалавек (1242 сям’і); у Полацкай вобласці, акрамя пераезду ў Польшчу, зменшылася колькасць сялян-калгаснікаў – пераехала болей за 1500 сямей[13].

---

[7] Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (далее – ДАВВ). – Ф.7. Воп.1. Спр.11.

[8] Занальны дзяржаўны архіў горада Маладзечна. – Ф. 1864. Воп. 1. Спр. 2. – Л. 163.

[9] ДАВВ. – Ф. 2926. Воп. 2. Спр. 28.

[10] Там жа.

[11] НАРБ. – Ф. 30. Воп. 1. Спр. 799. – Л. 178.

[12] Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. – Ф. 3-п. Воп. 1. Спр. 9. – Л. 68.

[13] НАРБ. – Ф. 30. Воп. 5. Спр. 1247. – Л. 89–91.

Асобна трэба адзначыць становішча сялян-перасяленцаў з Польшчы, уладкаваннем якіх займаліся мясцовыя органы ўлады, а кантроль за працэсам рассялення і далейшай адаптацыі быў ускладзены на партыйныя органы. Для сямей, якія вярталіся ў Беларусь, важным было інтэгравацца не толькі ў новую сацыяльна-эканамічную і палітычную прастору, але і ў мясцовы вясковы соцыум. Перасяленцы валодалі розным аб'ёмам рэсураў, адрозніваліся сацыяльным статусам, узроўнем адукацыі. На выбар іх жыццёвых стратэгій і адаптыўных практык на новым месцы ўплывалі як аб'ектыўныя, так і суб'ектыўныя фактары. Напрыклад, у красавіку 1945 г. у Магілёўскую вобласць пераехала 327 сямей, з іх у сельскую мясцовасць – 304 сям'і (1149 чалавек). З сабой яны прывезлі хатнюю жывёлу і сельскагаспадарчы інвентар[14]. З іх 95 сямей захавалі статус сялян-аднаасобнікаў (па дамоўленасці ім павінны былі адвесці столькі зямлі, колькі яны мелі на старым месцы, аднак не болей за 15 га), 30 сямей уступілі ў калгас, астатнія пайшлі працаваць на мясцовыя прадпрыемствы ці займаліся кустарным рамяством. Прычым, як сведчаць дакументы, у Мсціслаўскім і Хоцімскім раёнах з боку перасяленцаў, пераважна беззямельных, назіралася тэндэнцыя стварыць калгасы сваімі сіламі. Тым, хто ўступаў у калгас, выдзялялася 0,50 га зямлі, з большага, ужо засеянай. Перасяленцаў уладкоўвалі ў залежнасці ад магчымасцей таго ці іншага раёна. Некаторыя з іх бралі крэдыты на будаўніцтва жылля, бо іх размяшчалі ці ў пустых дамах, ці падсялялі, а некаторыя жылі ў намётах. Не ўсе з перасяленцаў былі задаволены ўмовамі жыцця і адносінамі да іх улады. Напрыклад, з Цішкоўскага сельскага савета 11 чалавек пераехала ў Заходнюю Беларусь[15]. Некаторыя так і не змаглі прызвычаіцца да новай рэчаіснасці і падавалі прашэнне аб вяртанні ў Польшчу.

Паваенныя ўлікі сельскага насельніцтва добра ілюструюць сітуацыю, асабліва ў заходніх абласцях, дзе ў другой палове 1940-х гг. адбываюцца прыкметныя зрухі. Уліковыя дакументы на 1 студзеня 1948 г. (у параўнанні з папярэднімі) ужо дэманстравалі змены ў катэгорыях гаспадарак. Фіксаваўся рост сялян-калгаснікаў за кошт з'яўлення новых калгасаў. Аднак, разам з тым, пераход аднаасобных гаспадарак у калгасны сектар не меў значнага ўплыву на змяншэнне аднаасобнага сектара, бо адначасова ў аднаасобных гаспадарках адбываецца раздзел і выдзяленне новых. З аднаго боку, гэта было звязана са з'яўленнем новай сям'і, а з другога, матэрыялы вуснай гісторыі сведчаць, што раздзел аднаасобных гаспадарак быў спецыфічнай жыццёвай стратэгіяй, якая дазваляла пазбегнуць працэдуры раскулачвання. Разам з тым, у канцы 1940-х гадоў пад уплывам актывізацыі працэсаў калектывізацыі і арганізацыі новых калгасаў змяняюцца суадносіны сацыяльных груп сялянскага насельніцтва ў бок змяншэння колькасці сялян-аднаасобнікаў і, адпаведна, павелічэння сялян-калгаснікаў.

Дзякуючы актыўнай індустрыялізацыі сельскіх раёнаў, на пачатак 1948 г. колькасць рабочых і служачых у сельскай мясцовасці павялічылася на 72,6% у параўнанні з папярэднім годам[16]. Значны рост тлумачыцца лакалізацыяй прамысловых прадпрыемстваў (спіртавых, цагельных заводаў, леспрамгасаў і хімлесгасаў) у сельскай мясцовасці і іх кадравым забеспячэннем за кошт мясцовага насельніцтва. Фарміраваўся новы сацыяльны пласт: у адрозненне ад асноўнай масы сельскіх жыхароў, занятых натуральнай гаспадаркай (калгаснікаў, што атрымлівалі, пераважна, працадні, і аднаасобнікаў, якія жылі за кошт рэалізацыі ўласнай прадукцыі), рабочыя і служачыя мелі істотныя сацыяльна-эканамічныя перавагі ў тагачасных умовах. Іх становішча адрознівалася магчымасцю атрымліваць стабільны грашовы заробак, што, хоць і не гарантавала высокага дабрабыту, але дазваляла купляць прамысловыя тавары і дапаўняць харчаванне за кошт пакупкі прадуктаў.

Што датычыцца колькасці сельскага насельніцтва на 1 студзеня 1948 года, то меліся праблемы з дакладным вызначэннем, у першую чаргу, механічнага прыросту. Справаздачы статыстычных аддзелаў фіксавалі недакладнасці ў працы па ўліку з боку сельскіх саветаў, асабліва ў Заходняй Беларусі. Акрамя таго, у памежных раёнах, напрыклад, па Брэсцкай вобласці, улік механічнага перамяшчэння насельніцтва вёўся толькі ў пашпартызаваных раёнах (5 з 14). Асобнай праблемай стаў улік дзяцей і падлеткаў. Напрыклад, па інфармацыі сельскіх саветаў па Брэсцкай вобласці дзяцей ва ўзросце ад 7 да 15 гадоў налічвалася 95 488, а па інфармацыі абласнога аддзела адукацыі на пачатак навучальнага года (1947/48 г.) – 61 886 чалавек[17]. Улік аддзела народнай адукацыі фарміраваўся падчас апытання настаўнікамі глаў сямей. Прычым былі выяўлены цікавыя тэндэнцыі адносна таго, што сяляне імкнуліся не называць дакладны ўзрост сваіх дзяцей, каб пакінуць іх у гаспадарцы для працы. Акрамя таго, дакументы Цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення БССР адзначаюць, што значная колькасць насельніцтва не мела метрык.

Дэмаграфічная сітуацыя ў краіне адбілася на полаhistoлевай ідэнтыфікацыі і ўяўленнях аб прафесійных ролях мужчыны і жанчыны. У перыяд пасляваеннага аднаўлення дзяленне на "мужчынскія" і "жаночыя" прафесіі, якое склалася пад уплывам сфарміраваных у міжваенны перыяд гендэрных стэрэатыпаў, пэўным чынам нівеліравалася. У паваенныя гады жанчынам прыйшлося асвойваць і працаваць практычна па ўсіх спецыяльнасцях і прафесіях, якія ў мірны час займалі мужчыны. Жанчыны працавалі трактарыстамі, шафёрамі і г.д. Асобна трэба адзначыць кадравы склад адміністрацыйнай вертыкалі ў паваенны час. Адсутнасць неабходнай колькасці партыйна-савецкіх работнікаў вымушала прызначаць на кіруючыя пасады розных ўзроўняў (ад сельскага савета да рэспубліканскага) жанчын.

[14] Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці – Ф. 9. Воп. 9. Спр. 29. – Л. 14.
[15] Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці – Ф. 9. Воп. 9. Спр. 29. – Л. 34.
[16] НАРБ. – Ф. 30. Воп. 5. Спр. 1701. – Л. 58.
[17] Там жа. – Л. 59.

Напрыклад, за 1948 г. па Полацкай вобласці на кіруючую работу было прызначана 190 жанчын, з іх 98 – на савецкую, 29 – на гаспадарчую, 63 – на кааператыўную [3, с. 22]. Біяграфічныя наратывы пра пасляваенную рэчаіснасць таксама фіксуюць гэтую асаблівасць. Так, за Асвейшчынай у калектыўнай памяці насельніцтва рэгіёну замацавалася ўспрыманне яго як “жаночай рэспублікі” – амаль усе ключавыя пасады займалі жанчыны, нават пасаду пракурора.

У Заходняй Беларусі назіралася тэндэнцыя прызначэння на кіруючыя пасады выхадцаў з Усходняй Беларусі. Паказальнай з'яўляецца інфармацыя з дакладной запіскі аб выкананні пастановы ЦК КП(б)Б ад 29 кастрычніка 1946 г. “Пра работу Гродзенскага абкама КП(б)Б у сферы падбора на кіруючую работу людей з мясцовага насельніцтва (22 мая 1947 г.)”[18]. У дакуменце адзначалася, што існаваў недавер да мясцовых жыхароў і гэта адбівалася на кадравых рашэннях. Так, на пасады, якія ўваходзілі ў наменклатуру абкама КП(б)Б, з 1921 пасады было 280 чалавек мясцовых жыхароў. У асобных раёнах вартаўнікамі школ і сельпо падбіралі выключна людзей, якія прыехалі з усходніх абласцей. У Гродзенскай вобласці з 222 сельскіх саветаў толькі ў 100 старшынямі працавалі мясцовыя жыхары. Неабходна адзначыць, што спецыфіка Заходняй Беларусі ў першыя паваенныя гады накладала адбітак і на выкананне службовых абавязкаў, што адлюстроўваюць дакументы справаводства мясцовай улады: “Исполком райсовета не нацеливает сельсоветы на самостоятельное решение ими задач, а занимается простой подменой их. Председатели сельсоветов ждут “команды” из района и уполномоченных, без чего зачастую самостоятельно не решают вопросы” [4, с. 268]. Разам з тым, калі казаць пра агульную лічбу, то адзначаны дакумент утрымлівае інфармацыю пра тое, што на 25 красавіка 1947 г. на кіруючых пасадах у савецкіх, гаспадарчых і гандлёвых арганізацыях Гродзенскай вобласці працавала да 6000 мясцовых жыхароў[19].

Для вырашэння задач, якія паўсталі перад краінай у аднаўленчы перыяд, патрабаваліся вялізныя матэрыяльныя і працоўныя рэсурсы. Усё гэта запатрабавала ад людзей максімальнай самааддачы і напружання, што не магло негатыўна не адбіцца на дэмаграфічнай сітуацыі таго часу: на працягласці жыцця, стане здароўя, тэмпах узнаўлення, сямейна-шлюбных адносінах.

Заключэнне. Пасляваенная беларуская вёска перажывала глыбокія сацыяльныя і дэмаграфічныя змены, абумоўленыя наступствамі Вялікай Айчыннай Вайны, аднаўленнем народнай гаспадаркі і савецкай мадэрнізацыяй сельскай гаспадаркі. Рэха вайны лягло цяжарам на пакаленні людзей, змяніўшы пола-ўзроставую структуру, рысы шлюбнага і сямейнага становішча. Катастрафічная колькасць забітых і знявечаных стала прычынай узнікнення дэмаграфічных ям з доўгатэрміновымі наступствамі для мясцовага насельніцтва. На паступовае павелічэнне колькасці насельніцтва ў першыя гады пасля вызвалення ўплываў шэраг фактараў: натуральны прырост (па матэрыялах ЗАГСа), механічны прырост (па даных органаў міліцыі), вяртанне дэмабілізаваных і рэпатрыянтаў, перасяленне з Польшчы ці ў Польшчу, працоўная мабілізацыя і міграцыя.

Сацыяльная структура сельскага насельніцтва Беларусі ў першыя пасляваенныя гады (1945–1948 гг.) характарызавалася істотнымі рэгіянальнымі адрозненнямі. Агульная дынаміка суадносін сацыяльных груп да пачатку масавай калектывізацыі (1949 г.) заставалася адносна стабільнай. Штомесячныя статыстычныя справаздачы дзяржаўных і партыйных органаў фіксавалі павольныя змены, але не кардынальныя зрухі. Сітуацыя змянілася ў канцы 1940-х гг., калі з актывізацыяй тэмпаў калектывізацыі на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі рэзка скарацілася колькасць сялян-аднаасобнікаў на карысць калгаснага сектара. Паралельна назіраўся значны прырост колькасці рабочых і служачых у сельскай мясцовасці, асабліва прыкметны ў заходніх абласцях, дзякуючы стварэнню шырокай сеткі МТС і іншых дзяржаўных прадпрыемстваў. Гэты працэс спрыяў знікненню рэгіянальных адрозненняў і фарміраванню аднароднай сацыяльнай стратыфікацыі, тыповай для ўсёй тэрыторыі БССР. Асаблівасцю заходніх абласцей стаў больш рэзкі пераход ад традыцыйнай сялянскай структуры да савецкай мадэлі з перавагай калгаснага сектара і сельскай інтэлігенцыі.

Дэмаграфічная сітуацыя ў краіне адбілася на поларолевай ідэнтыфікацыі і ўяўленнях аб прафесійных ролях мужчыны і жанчыны. У 1950-я гг. пачаўся адток моладзі ў гарады на будаўніцтвы або заводы, што паскорыла старэнне вёскі. Дзяржаўнае рэгуляванне рэпрадуктыўнай сферы ў перыяд пасляваеннага аднаўлення ажыццяўлялася не толькі з дапамогай матэрыяльнай падтрымкі, але і праз нарматыўныя абмежаванні.

ЛІТАРАТУРА

1. Белязо А.П. Беларуская вёска ў пасляваенныя гады (1945 – 1950). – Мінск : Выд-ва БДУ, 1974. – 176 с.
2. Жиромская В.Б. Жизненный потенциал послевоенных поколений в России: историко-демографический аспект: 1946 – 1960 / отв.ред. Ю.А. Поляков. – М. ; Берлин : Директмедиа Паблишинг, 2020. – 310 с.
3. Барабаш Н.В. Роль женщины в послевоенном развитии сельского хозяйства в Беларуси. 1944 – 1950-е гг. // 1941 год: трагедия и героизм советского народа / редкол: В.П. Скок (отв. ред.). – Минск : БГПУ, 2022. – 159 с.
4. Послевоенное развитие Глубокского района: 1944 – 1950 гг.: док. и материалы / сост. Н.А. Боровик и др. – Минск: Медисонт, 2010 – 424 с.

Паступіў 04.05.2025

[18] НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 29. Спр. 566. – Л. 212–214.
[19] НАРБ. – Ф. 4-п. Воп. 29. Спр. 566. – Л. 213.

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БЕЛОРУССКОЙ ПОСЛЕВОЕННОЙ ДЕРЕВНИ

канд. ист. наук, доц. Е.В. СУМКО
(Полоцкий государственный университет имени Евфросинии Полоцкой)

Рассматривается социально-демографическая структура послевоенной белорусской деревни. Основное внимание уделяется анализу изменений в численности и составе сельского населения, занятости, миграционных процессах, а также возрастно-гендерной и социальной трансформации сельского сообщества. В качестве источников выступили как архивные документы, так и материалы устной истории.

Ключевые слова: *послевоенная деревня, устная история, демография, социальная структура.*

SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE BELARUSIAN POST-WAR VILLAGE

E. SUMKO
(Euphrosyne Polotskaya State University of Polotsk)

The socio-demographic structure of the post-war Belarusian village is examined. The main focus is on analyzing changes in the size and composition of the rural population, employment, migration processes, as well as age-gender and social transformation of the rural community. The sources included both archival documents and oral history materials.

Keywords: *post-war village, oral history, demography, social structure.*